

วิวัฒนาการของศิลปะอินเดียแบบอมราวดี

ม.จ. สุกัทรติศ ดิศกุล ทรงแปล

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๖ เล่ม ๖)

วงกลมซึ่งมีลายดอกบัวสลักอยู่ภายใน

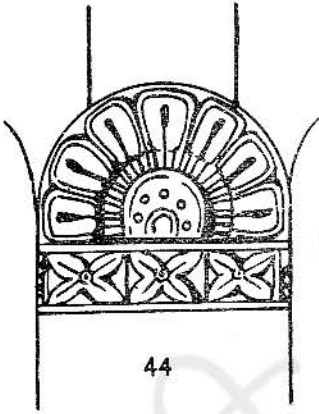
คำว่า "วงกลมหรือรูปเหรียญซึ่งมีลายดอกบัวสลักอยู่ภายใน" นี้ หมายถึงรูปวงกลม หรือครึ่งวงกลมซึ่งมีลายดอกบัวสลักหรือเพียงแต่ลวดหนังก่อนใดของดอกบัวสลักอยู่ภายใน

รูปครึ่งวงกลมซึ่งมีลายดอกบัวสลักอยู่ภายในและใช้ประดับเสา ๘ เหลี่ยม (รูปที่ ๔๔) เป็นรูปวงกลมแบบแรกในศิลปะแบบอมราวดี เพราะเหตุว่าลักษณะคล้ายคลึงกับลายรูปวงกลมทวารหุต ประกอบด้วยแถวกลีบบัว ๓ หรือ ๒ แถว และกลีบบัวเหล่านี้มีลายเส้นเป็นขอบ ลายเส้นนี้จะกำหนดจำนวนจำกัดของแถวกลีบบัวคือไม่เกิน ๒ แถว เป็นลักษณะสำคัญของรูปวงกลม ซึ่งมีลายดอกบัวอยู่ภายในในศิลปะอินเดียโบราณทวารหุตและสำคัญ อย่างไรก็ตามรูปวงกลมและรูปครึ่งวงกลมในศิลปะแบบอมราวดีก็มาที่หลังรูปวงกลมทวารหุต เพราะเหตุว่ารูปวงกลมบางวงที่อมราวดีมีรูปดอกบัวมองเห็นทางด้านข้างสลักอยู่ที่มุมนอกกรอบ ลายบัวมองเห็นทางด้านข้างที่มุมนี้ไม่เคยปรากฏมีสำหรับรูปวงกลมทวารหุต แต่มีอยู่เต็มรอบรูปวงกลม

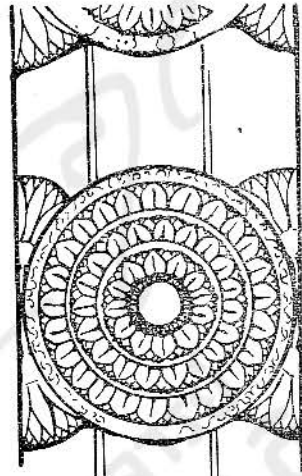
ซึ่งสลักชนบนเส้าในระยระหว่างศิลปะอินเดียโบราณและศิลปะคุปตะ

ต่อมาจำนวนแถวกลีบบัวกลมเพิ่มขึ้น คือเกิดมีรูปวงกลมซึ่งมีลายดอกบัวสลักอยู่ภายใน และมีดอกบัวอยู่เต็ม (รูปที่ ๔๕) แต่สิ่งสำคัญก็คือมีขอบแถว ๓ แถว ซึ่งมีขอบเป็นลายฟันปลาหรือเป็นจุด ๆ กันอยู่ บางครั้งลายก้านขด ซึ่งประกอบด้วยลายดอกไม้เป็นลวดใหญ่ ก็ปรากฏเป็นขอบนอกของรูปวงกลมเหล่านี้ รูปวงกลมแบบนี้ปรากฏอยู่บนเส้าหรือ ซึ่งนาย Fergusson ผู้เชี่ยวชาญวิชาโบราณคดีอินเดียได้ชี้ให้เห็นว่าเป็นส่วนที่เก่าที่สุดของรตนคัน บนลำตัวของเส้าหรือเหล่านี้ไม่มีเครื่องประดับอะไรเลยปรากฏอยู่ระหว่างรูปวงกลมและรูปครึ่งวงกลม

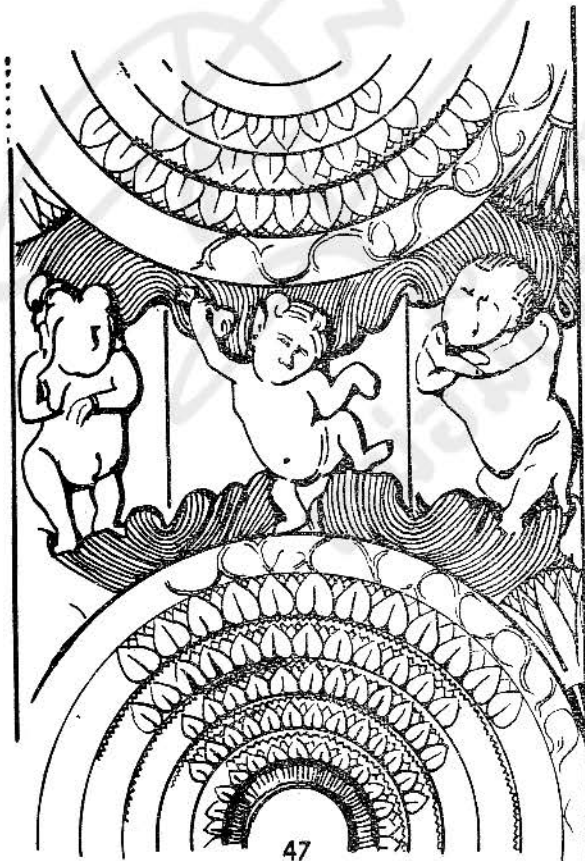
ต่อมาพันทวงเปล้าของลำตัวเส้าก็ยังคงมีอยู่ และเกิดมีรูปวงกลมแบบใหม่ชนิดหนึ่ง (รูปที่ ๔๖) มีแถวกลีบบัวเพิ่มขึ้นคือเป็น ๔ แถว แทนที่จะเป็น ๓ และมีขอบคันแต่ละแถว ในรูปวงกลมบางวง ลายก้านขดล้อมรอบรูปวงกลมวิวัฒนาการเพิ่มขึ้น คือประกอบด้วยดอกไม้มันซึ่งมีลายใบไม้ปน ลาย

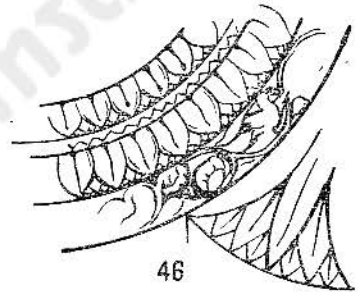
44

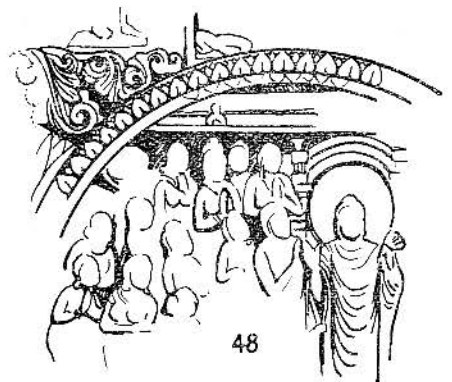
45

47

46

48

กำหนดเช่นนี้เราได้เห็นมาแล้วว่าเป็นลาย
ค่อนข้างเก่า รูปวงกลมแบบนี้มีปรากฏอยู่
บนเส้าซึ่งใหญ่กว่าเส้าที่ประดับด้วยรูปวงกลม
ลายกลีบบัว ๓ แถว

ลักษณะของลายกำหนดที่ล้อมรอบรูป
วงกลมและจำนวนแถวกลีบบัวที่เพิ่มจนกึ่ง
ยังมีอยู่ในลายรูปวงกลมแบบต่อมา แต่
ลักษณะสำคัญของแบบใหม่เหมือนกับรูป
วงกลมแบบก่อน ๆ ก็คือรูปนี้ตั้งอยู่บน
“ลายใบไม้คดโค้ง” (รูปที่ ๔๗) นอกจากนี้
พื้นทึบสีดำที่เส้าระหว่างลายรูปวงกลมเหล่านี้
ก็มีรูปคนแคระ คนแบกของสิ่งเวทย์ หรือภาพ
เกี่ยวกับพระพุทธรูปประดับตั้งอยู่ ยกเว้นเส้า
บางคนซึ่งมีแต่เพียงลายใบไม้ตั้งอยู่เท่านั้น
นอกจาก “ลายใบไม้คดโค้ง” และพื้นทึบ
สีดำที่เส้าที่ปรากฏแล้ว ลายกำหนด
ในรูปวงกลมแบบนี้มีลายใบไม้ปรากฏมาก
จนอก แต่ยังคงเป็นแบบ “ลายใบไม้คดโค้ง”
อยู่

รูปวงกลมบางวงก็มีภาพเหตุการณ์ตั้ง
อยู่ภายในและมีแต่เพียงลายกลีบบัวอยู่บน
ขอบเท่านั้น แต่เนื่องจากรูปวงกลมเหล่านี้มี
ลักษณะบางประการเหมือนกับที่เราได้กล่าว
มาแล้ว คือมี “ลายใบไม้คดโค้ง” ลาย
กำหนด ฯลฯ เราจึงอาจถือว่ารูปวงกลม
เหล่านี้ เป็นแบบเดียวกับรูปที่เราเพิ่งกล่าวมา
ต่อมารูปวงกลมซึ่งมีภาพเหตุการณ์ตั้งอยู่

ภายในก็จะมีลักษณะของรูปแบบถัดไป

รูปวงกลมที่มีลายดอกบัวตั้งอยู่ภายใน
แบบสุดท้ายของศิลปะอมราวดีก็ยังคงตั้งอยู่
บนลายใบไม้และปรากฏอยู่บนเส้าที่ม้วน
ตกแต่ง แต่ลักษณะสำคัญก็คือลายใบไม้
เปลี่ยนเป็น “ลายใบไม้เป็นขอ” ที่ตั้ง
ขึ้นอย่างกว้าง ๆ (รูปที่ ๔๘) เราได้เห็น
มาแล้วว่า “ลายใบไม้เป็นขอ” นี้มาที่หลัง
“ลายใบไม้คดโค้ง” นอกจากนี้ภาพบุคคล
ภาพเหตุการณ์ และลวดลายที่ติดกับลำตัว
เส้าระหว่างรูปวงกลม และรูปวงกลม
ติดดินเต็นยงชน มีท่าทางเคลื่อนไหวอย่าง
มากมาย ลักษณะการเคลื่อนไหวที่ไม่มี
ระเบียบนี้ นาย Bachhofer ผู้เชี่ยวชาญ
วิชาโบราณคดีอินเดียยกท่านหนึ่งเห็นว่าเป็น
เครื่องหมายแห่งศิลปะรุ่นหลัง นอกจากนี้วง
กลมแบบสุดท้ายนี้บางวงก็มีลายกำหนดล้อม
รอบ แต่ลายกำหนดนี้ประกอบด้วย “ลาย
ใบไม้เป็นขอ” เท่านั้น เป็นลายใบไม้เล็กๆ
แตกออกไม่ติดต่อกัน ซึ่งเป็นเครื่องหมายแห่ง
สมัยหลังด้วย แถวกลีบบัวในรูปดอกบัวเอง
ก็มีอยู่เป็นจำนวนมากคือ ๔ หรือ ๕ แถว
แต่กลีบบัวเหล่านี้มีขนาดเล็กและตั้งติด
ลงไปยิ่งกว่าแบบเก่า ขอบพื้นปลาซึ่งกั้น
ระหว่างแถวกลีบบัวเหล่านี้ก็ตั้งให้เห็นชัด
มาก

รูปวงกลมแบบนี้อาจถือเป็นแบบหลังสุด
ไม่ใช่เฉพาะจาก “ลายใบไม้เป็นขอ” หรือ

จากลายก้านขดที่ไม่ตัดต่อกันอย่างเด็ด แต่ เพราะเหตุว่าบางวงมีลายดอกประดับรอบ ด้วย ลายดอกประดับเป็นลักษณะสำคัญซึ่ง มีอยู่เกือบทั่วไปในรูปวงกลมของศิลปะแบบ คุปตะ ซึ่งมีอายุชั่วนานกว่าศิลปะแบบอมราวดี

รูปวงกลมแบบต่าง ๆ ซึ่งมีลายดอกบัว ด้ลัดอยู่ภายในที่เราได้พิจารณามาแล้ว ลัก อยู่บนเสาของรายนดิน ยกเว้นแบบที่ ๑ รูป วงกลมที่มีลวดลายอยู่บนลูกกรงนอน แม้ว่าไม่ เคยมีลวดลายมองเห็นทางด้านข้างที่มุมหรือ ลายใบไม้รองรับอยู่ แต่ก็อาจจัดรวมไว้ใน แบบต่าง ๆ เหล่านี้ได้ เพราะเหตุว่าลักษณะ บางประการที่เปลี่ยนแปลงไปคล้ายรูปวงกลม บนเสาด้า เป็นต้นว่าจำนวนแถวกลีบบัว ลักษณะของกลีบบัวและลายก้านขด ฯลฯ

สรุปแล้ว ลักษณะที่อาจกำหนดวิวัฒนาการของรูปวงกลมที่มีลายดอกบัวด้ลัดอยู่ ภายในได้ ก็คือลายดอกบัวซึ่งมองเห็นทาง ด้านข้างที่มุม จำนวนแถวกลีบบัวเพิ่มเติม ลายก้านขดแบบต่าง ๆ และลายใบไม้ซึ่งชั้น แรกเป็น “ลายใบไม้คดโค้ง” และต่อมา เป็น “ลายใบไม้เป็นขอ”

ณ ที่นเราไม่ได้กล่าวถึงรูปวงกลมขนาดเล็ก ซึ่งมีปรากฏอยู่บนเสาด้าวดในภาพสลักหิน ุ่ต่ำ ไม่ใช่บนเสาด้ารายนดินจริง ๆ ขนาดเล็ก ของรูปวงกลมเหล่านี้ทำให้เราไม่สามารถ พิจารณาอย่างถี่ถ้วนได้ นอกจากนั้นรูปวงกลม

เหล่านี้ยังมีวิวัฒนาการซ้ำกว่ารูปวงกลมบน เสาจริง ๆ ด้วย

มกร

มกรเป็นลัทธิที่คิดขึ้นตามนิยายและมิ ปรากฏอยู่เต็มอในศิลปะอินเดีย ในภาษา ดั้งเดิมเรียกว่า อิหามฤค (ihāmṛiga)

Vogel เห็นว่ามกรนั้นคือพระเซ็และปลาด ด้ลัดกัน แต่ Coomaraswamy เห็นว่าเป็น ลัทธิตามเทพนิยายซึ่งลัทธิที่ตอนล่างเป็นปลา แต่ลัทธิที่ตอนบนมักเกี่ยวข้องกับแผ่นดิน เป็นต้น ว่าเป็นช้างหรือม้า ฯลฯ ในบทความบทนี้ เรา จะพิจารณามกรซึ่งมีหางเป็นปลา ไม่ว่าหัว จะเป็นช้างหรือพระเซ็

มกรนี้มีแสดงอยู่มากในประติมากรรมที่ อมราวดี โดยเฉพาะในลายก้านขดที่ดัดง้าง และบนยอดของทับหลัง หรือรอบ ๆ รูปวง กลมซึ่งมีลายดอกบัวด้ลัดอยู่ภายใน รวมทั้ง ในลายพวงมาลัยบนทับหลังของราว ฯลฯ นอกจากนั้นมกรยังเป็นลายประดับปลายทับหลัง ของบัลลังก์และโถรณะอีก แต่มกรแบบหลัง เหล่านี้ก็มีขนาดเล็กมากจนเราไม่อาจใช้ ให้เป็นประโยชน์ได้ อย่างไรก็ตามที่มกร มีปรากฏอยู่บนบัลลังก์และโถรณะ ก็ใช้ช่วย กำหนดวิวัฒนาการของบัลลังก์และโถรณะ ได้ด้วย

ในประติมากรรมที่อมราวดี มกรรูปร่าง เก่าที่สุดก็คล้ายกับมกรที่ภารहुตและลำญี่

มกรรูปร่างใหม่ที่ลึกลับคล้ายกับที่นาคารชุน-
โกณฑระและในสมัยคุปตะ

Mme. Viennot ได้ศึกษาเกี่ยวกับรูป
มกรและได้เสนอแนะกำหนดอายุเกี่ยวกับมกร
แบบต่าง ๆ ไว้

มกรในศิลปะแบบภารตและตำนานมีอยู่
๒ ชนิด คือชนิดหนึ่งมีรูปร่างเป็นช้าง และ
อีกชนิดหนึ่งมีรูปร่างเป็นจระเข้ มกรรูปช้าง
เป็นสัตว์ซึ่งมีหัวเป็นช้าง หูใหญ่เป็นรูปพัด
และขาหน้าใหญ่ อย่างไรก็ตาม มกรแบบ
บางตัวก็มีลักษณะผิดไปจากข้างคือในปากมี
ฟันแหลม มีวงง้วนงวนเข้าหาตัว มกรรูป
จระเข้มีกมกเกิด มีหนายาว อ้าปาก และ
มีฟันซึ่งฟันบนงวนเข้าเป็นรูปขอ บางครั้ง
ก็มีหนวด หางงวน และมีกรบอยู่ทปลาย มีขา
ซึ่งมีเดบ

มกรทั้ง ๒ แบบนี้ คือ แบบรูปช้างและรูป
จระเข้ มีปรากฏอยู่ในประติมากรรมที่
อมราวดี แต่แบบจระเข้เท่านั้นที่เปลี่ยนแปลงไป

มกรรูปช้าง นักโบราณคดีบางท่าน
ไม่ได้ถือว่าสัตว์ซึ่งมีหัวเป็นช้างและตัวเป็น
ปลาคือเป็นมกร ท่านเหล่านั้นถือว่าเป็นสัตว์
ที่คิดขึ้นนอกชนิดหนึ่ง เรียกชื่อว่า กชจรวกตร-
ราชะ (gajavraktrajaṣa) หรือ มาตังคนกระ
(mātāṅganakra)

รูปสัตว์ครึ่งปลาคึ่งช้างนั้นแม้ว่าจะมี
ลักษณะคล้ายกับมกรรูปช้างที่ภารตและ

ตำนานแต่ก็มีลักษณะแตกต่างออกไปบ้าง ที่
อมราวดี สัตว์นาชนิดนี้มีหัวเป็นช้างอย่างแท้
จริง มีวงง้วนงวนไปยังเบื้องล่าง (รูปที่ ๔๘)
แต่มีขาใหญ่ หู และลำตัวซึ่งมีหางปลาคือ
เดียวกับที่ภารตและตำนาน

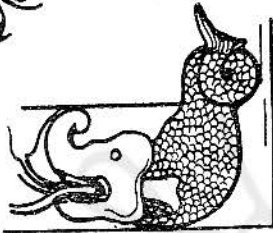
มกรรูปช้างนี้ปรากฏอยู่น้อยที่อมราวดี
และไม่มียุานาน นอกจากที่มอญอีกใน
ภาพสลักที่ชคคัยเปฏะ (Jaggayyapeta) เวา
จึงมีชื่อที่ผู้ค้นอีกที่ชคคัยเปฏะนั้นอยู่ใน
ในสมัยเดียวกับสมัยเริ่มแรกของศิลปะแบบ
อมราวดี

ลายก้านขดที่ออกมาจากปากของมกร
รูปช้างนี้เป็นลายก้านขดตามธรรมชาติ คล้าย
กับที่ภารตและตำนานคือมีดอกมด แต่ยังมี
ไปน้อย

มกรรูปจระเข้ มกรรูปจระเข้หลายแบบ
และวิวัฒนาการไปในภาพสลักที่อมราวดี แบบแรก
ตรงกับที่ Mme. Viennot เรียกว่า “แบบ
เริ่มต้น” และมีลักษณะคล้ายคลึงกับมกร
ที่ภารตและตำนาน เช่นเดียวกับมกรรูปช้าง
มกรรูปจระเข้มีรูปเป็นครึ่งปลาคึ่งจระเข้
ลำตัวกลมคดงอเกิด หางงวนขึ้นข้างบนหรือ
ลงข้างล่างและมีกรบรูปร่างเป็นคีมอยู่ทปลาย
หาง (รูปที่ ๕๐ และ ๕๑) นอกไปจากลักษณะ
ที่กล่าวมาแล้ว ความคล้ายคลึงกันระหว่าง
มกรแบบนี้กับแบบที่ภารตและตำนานก็มีอยู่
ในการอ้าปาก แต่ปากนกอาจเพียงเล็กน้อย

49

50

51

52

53

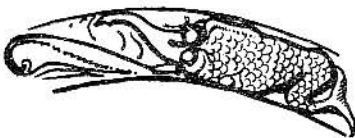
54

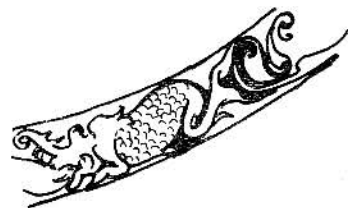
55

56

57

เท่านั้น ซึ่งในสมัยต่อมาจะยิ่งอำมหิตทุกท
มกรแบบนแตกต่างกับทการหุดและดำเนินจิตที่
ว่าซาได้หายไป

ลายกานขดที่ออกมาจากปากมกรแบบน
เป็น ลายกานขดแบบธรรมชาติซึ่งมีแต่เพียง
ลายดอกบัวเท่านั้น

มกรแบบต่อมาเป็นแต่เพียงมกรที่เจริญ
ขึ้นจากแบบแรก (รูปที่ ๕๒ ซึ่งตรงกับแบบ
ที่ ๑ ของ Mme. Viennot) มีลักษณะ
คล้ายกับแบบแรก แต่ปากอากว้างยิ่งขึ้น
ขอบปากทั้ง ๒ ข้างไม่เท่ากัน ขอบปากบน
ยาวกว่าและหม่นมนเข้าหาตัว นอกจาก
นั้นมกรบางตัวยังมีพื้นแหลมอยู่ในปาก แต่
บางตัวก็มีเขี้ยว ๑ คู่ อยู่ข้างบน ๑ ข้าง และ
ข้างล่าง ๑ ข้าง (รูปที่ ๕๓) หางอ่อนนุ่ม
มนอย่างไต่สัตว์คืบขึ้นไปข้างบนหรือลงมา
ข้างล่าง และที่ปลายมีควมรูปร่างเหมือน
คีมกำลังหุบอยู่ ครอบหุ้มซึ่งมกานคล้ายกับควม
ที่ปลายหาง คือเป็นรูปคีมกำลังหุบ ถ้าตัว
ปกคลุมด้วยเกล็ด

ลายกานขดที่ประกอบอยู่กับมกรแบบน
ประกอบด้วยดอกและใบบัว เมื่อลายกานขด
นี้ประกอบด้วยใบบัวเท่านั้น มกรก็ยังอำปาก
กว้างขึ้นอีกและกานของควมหูกยาวออก
(รูปที่ ๕๓) มกรแบบนคงจะอยู่หลังกว่ามกร
ซึ่งมีลายกานขดเป็นดอกบัวและ ใบบัวเล็กน้อย

มกรแบบต่อมา (แบบที่ ๒ ของ Mme.
Viennot) มีลักษณะแปลกออกไป แต่

ลักษณะที่คล้ายคลึงกันบางประการก็ยังคงอยู่
แสดงว่าเกยพนักแบบก่อน คือปากอาก
กว้างมาก ปลายขอบปากบนมนเข้าข้างหลัง
(รูปที่ ๕๔) แต่ขอบปากบนนี้เกือบตั้งเป็น
เส้นตรง ขอบปากล่างมีขนาดเล็กตั้ง และ
เขี้ยวทั้งคู่งอกจากขอบปากบน ในขณะที่
ที่ในแบบก่อนเขี้ยวข้างหนึ่งงอกจากขอบ
ปากบน และอีกข้างหนึ่งงอกจากขอบปากล่าง
ลักษณะของมกรแบบนที่แตกต่างไปมาจาก
แบบก่อน และเป็นลักษณะของตนโดยเฉพาะ
ก็คือมีขาหน้าคู่ ๑ และมกรนก็ทำท่าคล้าย
กับว่าเตรียมจะกระโดดโดยยกลำตัวด้านหลัง
ขึ้น หางมกรไม่ได้ม้วนออกแล้ว แต่ค่อย ๆ
เล็กลงและขาดความสำคัญไป หางนี้โค้งไป
โค้งมามีควมอยู่ที่ปลายและลักษณะสำคัญ
ก็คือควมนี้เปิดออก นอกจากนั้นมกรแบบน
ยังมีกมเข้าข้างหนึ่งคล้ายเขาแพงออกขึ้นไป
ข้างบนหรือลงมาข้างล่างจากแถวหน้าตา
(รูปที่ ๕๕) และในกรณีเช่นนี้ควมหูกโดย
หายไป อย่างไรก็ตามกมมีขาแบบนไม่อาจ
เข้าไปประพนักกับมกรมีขาในศิลปะแบบทการหุด
และดำเนินจิตหรือแบบมตราได้ ทงหนักเนื่องจาก
รูปร่างโดยทั่วไปของสัตว์ คือทการหุดหรือท
มตรา มกรกำลังหมอบอยู่บนขาแต่ตั้งทำ
หยุดนิ่งอยู่กับที่ แต่ทอมราวัด ในแบบหลัง
เช่นนี้ มกรกำลังเคลื่อนไหวคล้ายกับว่ากำลัง
เตรียมพร้อมที่จะกระโดด

มกรมีซากำลังกระโดคนเป็นแบบหลังคว่ำแบบอื่น ๆ ทพวรรณามาแล้ว เพราะเหตุว่ามีอยู่ในประติมากรรมที่นาการชุน โภณฑะ และนอกจากนกยังมีลักษณะบางประการซึ่งจะมีอยู่ต่อไปในมกร ในศิลปะแบบคุปตะด้วย ทอมราวดีมีมกรบางตัวในแบบหลังนทมิ ลักษณะพิเศษโดยเฉพาะ คือปลายขอบปากบนหรือวงซึ่งยกขึ้นเป็นเส้นตั้งตรงนั้น ไม่ได้ม้วนกลับเข้าข้างหลังแต่ม้วนไปข้างหน้า (รูปที่ ๕๖) ลักษณะเช่นนี้ Mme. Viennot กล่าวว่า เป็นลักษณะสามัญในศิลปะแบบคุปตะ และอาจใช้แบ่งระหว่งศิลปะแบบก่อนคุปตะ และคุปตะได้ Mme. Viennot ได้กล่าวว่า “ตั้งแต่ต้นเป็นต้นไป ตัวคานาเหล่านี้ซึ่งต่อไปจะเปลี่ยนรูปร่างไปอีกอย่างมากมาย ก็จะไม่ม้วนไปทางด้านหลังเหมือนกับที่เคยเป็นอยู่ในสมัยโบราณอีก” เนื่องจากการสังเกตชอน เราอาจตั้งประเด็นขึ้นได้อีกว่ามกรซึ่งม้วนไปข้างหน้าคงมาที่หลังมกรกำลังกระโดซึ่งม้วนไปทางด้านหลัง นอกจากนั้นมกรซึ่งม้วนไปทาง

ด้านหน้าก็มีอยู่น้อยมากในประติมากรรมทอมราวดี

ลายกั้นขดที่ประกอบไปกับมกรแบบสุดท้ายนี้ (คือมกรมีซากำลังกระโด ม้วนม้วนไปทางด้านหน้าหรือด้านหลัง) มิได้มีลักษณะตามธรรมชาติ แต่แตกออกและประกอบด้วยเส้นใบไม้เป็นขอ ในรูปมกรบางรูป ลายกั้นขดที่แตกออกและมีใบไม้เป็นขอนักดูคล้ายกับงอกออกมาจากครีบทองปลาทกกำลังอาอัยน (รูปที่ ๕๗)

สรุปแล้ว มกรเปลี่ยนแปลงไปโดยสูญเสียลักษณะของจระเข้และปลา กลับกลายเป็นแสดงความเคลื่อนไหวยิ่งขึ้น

ในประติมากรรมทอมราวดี เมื่อมกรไม่ได้ปรากฏขึ้นอย่างเต็มตัว เนื่องจากแผ่นภาพสลักนั้นหักหรือฉุดตายันมิแต่เพียงหัวมกร ๒ หัวแยกออกจากกัน รูปร่างของการปรากฏมีและตำแหน่งของเขี้ยวในปาก ตลอดจนชาย่อมทำให้เราอาจกำหนดแบบและวิวัฒนาการของรูปมกรได้.

(ยังมีต่อ)

